

Polacy i Żydzi w czasie
II wojny światowej w „Polin.
Studies in Polish Jewry”

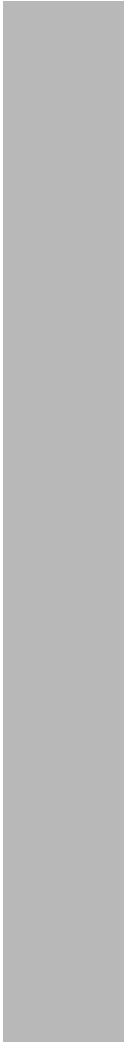
Seria wydawnicza
Analizy Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej

Tom 13

Pod redakcją
Jerzego Kłoczowskiego
Andrzeja Gila

Łukasz Jasina

**Polacy i Żydzi w czasie
II wojny światowej w „Polin.
Studies in Polish Jewry”**

Projekt okładki
Agata Pieńkowska

Redakcja techniczna i skład
Amadeusz Targoński

Korekta
Anna Paprocka

Wydanie publikacji zostało dofinansowane
przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych

© Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 2006

ISBN 83-60695-05-9

Instytut Europy Środkowo-Wschodniej
ul. Niecała 5
20-080 Lublin
tel. (48 81) 534 63 95
e-mail: wydawnictwo@iesw.lublin.pl
www.iesw.lublin.pl

Druk
Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu
ul. Żeromskiego 4
27-600 Sandomierz
www.wds.pl

Wstęp

Poważnym problemem dla polskiej polityki historycznej jest walka z powielonymi w ciągu ostatnich dziesięcioleci stereotypami wyolbrzymiającymi udział Polaków w Zagładzie Żydów, zaburzającymi rozróżnienie pomiędzy tym, kto był w tamtych czasach „katem”, a kto „ofiara”. Tego typu opinie często pojawiały się w prasie amerykańskiej, mającej z uwagi na swój olbrzymi zasięg zdecydowanie większą możliwość oddziaływania na światową opinię publiczną. Ponadto trzeba zauważyć, że poprzez upowszechnianie tego typu sądów formuje się nastawienie amerykańskiej opinii publicznej do zagadnień historycznych – kształtowanej przecież także przez potomków tych Polaków i Żydów, którzy przeżyli Zagładę na ziemiach polskich.

Zauważyć należy również, że praktycznie każda kwestia związana z polsko-żydowską przeszłością może zostać uznana za problem polityczny, a jej rozwiązanie może mieć istotny wpływ na współczesne relacje pomiędzy tymi dwoma narodami. Nawet nieistotne z pozoru fragmenty dziejów przy odpowiednim naświetleniu mogą zyskać zdecydowanie głębszy wymiar.

Rocznik naukowy „Polin” – poświęcony historii Żydów polskich – stanowi antytezę stereotypowego podejścia do kwestii relacji polsko-żydowskich. Wydawany jest już od dwudziestu lat, najpierw w Wielkiej Brytanii, a potem w Stanach Zjednoczonych. Ze względu na fakt publikowania w nim przez autorów z całego niemalże świata oraz poprzez jego rozległy zasięg oddziaływania należy go uznać za publikator o zasięgu globalnym. Zamieszczone artykuły w ogromnej większości stanowią przykład rzeczowego i merytorycznego dyskursu na temat trudnych momentów w polsko-żydowskiej historii.

Za przedmiot niniejszej analizy został obrany – przedstawiony na łamach tego czasopisma – obraz wzajemnych stosunków Polaków i Żydów w latach II wojny światowej. Ramy czasowe pracy zarysowano w sposób świadomy – pod uwagę wzięto bowiem jedynie te teksty naukowe lub źródłowe, które zostały opublikowane na łamach „Polinu” i które dotyczą bezpośrednio wydarzeń mających miejsce w latach 1939-1945, to znaczy w okresie, kiedy dokonano eksterminacji Żydów na ziemiach polskich. Nie jest natomiast celem dokonywanie analizy ilościowej bądź jakościowej

opublikowanych w czasopiśmie tekstów. Podstawowym zadaniem pracy jest prezentacja dorobku naukowego „Polin. Studies in Polish Jewry” związanego z omawianą kwestią – możliwie neutralnie opisana i pozbawiona odautorskiego komentarza.

Podstawową tezę zawartą w niniejszej publikacji jest ukazanie możliwości – pomimo wszystkich ograniczeń, zazwyczaj pozamerytorycznej natury – przeprowadzenia dyskursu naukowego na temat trudnej kwestii relacji polsko-żydowskich w latach 1939-1945. „Polin” jest najlepszym przykładem tego, że taka dyskusja jest prawdopodobna. Problematyka ta wymaga ciągle sporego nakładu pracy oraz poważnej kwerendy, niemniej jednak przygotowana analiza stanowi początek takich badań. Kolejnym zadaniem jest przeanalizowanie nośności umieszczonych w „Polinie” tekstów i znalezienie odpowiedzi na pytanie – w jaki sposób wpływały one (bądź też wpływają obecnie) na sposób widzenia problematyki polsko-żydowskiej w szerszym odbiorze naukowym, publicystycznym czy też społecznym. Sprawa ta jest bardzo istotna i pozostaje najbliższym celem badań naukowych dla autora.

Kolejnym założeniem niniejszej pracy, równie znaczącym, jest stworzenie potrzebnej bibliografii. W publikacji został zestawiony komplet artykułów poświęconych wybranej tematyce. Poza bezpośrednią tematyką analizy czytelnik będzie mógł jednocześnie zapoznać się z dwudziestoletnią historią czasopisma naukowego w całości poświęconego historii Żydów w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej. Rocznik stanowi przykład niezwykle ciekawego zjawiska w świecie naukowym, zwłaszcza z perspektywy historyków zajmujących się dziejami Żydów w Polsce i krajach ościennych.

„Polin” – geneza i historia

W latach osiemdziesiątych XX wieku można było zaobserwować zwiększone zainteresowanie wieloma kwestiami związanymi z dziejami społeczności żydowskiej w Polsce. Procesy tego typu były zauważalne zarówno w Polsce (wtedy już w dużej mierze pozbawionej znaczącej liczebnie społeczności żydowskiej), jak również w krajach Europy Zachodniej, Izraelu i Stanach Zjednoczonych, a więc wszędzie tam, gdzie istniała duża diaspora żydowska. To zainteresowanie można było przypisać wielu czynnikom, jednak nie można mieć pewności, który z nich miał znaczenie decydujące. Być może miały tu wpływ naturalne procesy sterujące ludzkimi wspomnieniami. Dystans dzielący współczesność od II wojny światowej zwiększał się, odchodzili kolejni świadkowie, co mogło skłonić pozostałych przy życiu uczestników wydarzeń z „poprzedniej epoki” do podzielenia się wspomnieniami ze współcześnie żyjącymi. Polscy Żydzi i ich kultura oraz Zagłada – będąca swego rodzaju tragicznym aktem końca istnienia tej grupy społecznej – stały się elementami współczesnej kultury. W 1978 roku literacką Nagrodą Nobla uhonorowano najwybitniejszego żyjącego wtedy pisarza języka jidysz – Isaaca Bashevisa Singera. Także

wtedy na ekranach kin i telewizorów pojawiły się filmy popularyzujące świat małych żydowskich wiosek i miasteczek, począwszy od *Skrzypka na dachu* (1972) Normana Jewisona aż do *Yentle* (1983) Barbary Streisand. Również w tym czasie powstały dwa najbardziej znane seriele telewizyjne poświęcone Zagładzie: *Holocaust* (1978) Marvina J. Chomsky'ego i paradokumentalny *Shoah* (1985) Claude'a Lanzmanna.

Pamięć żydowskiej przeszłości i Zagłady stawała się również orężem walki ideologicznej, o czym świadczy choćby sytuacja związana z polskimi obchodami czterdziestej rocznicy powstania w getcie warszawskim¹ czy też narastający właśnie od połowy lat osiemdziesiątych konflikt wokół klasztoru Sióstr Karmelitanek w Oświęcimiu.

Można postawić tezę, że również przed naukowcami i publicystami stało nowe zadanie – uczciwe i profesjonalne opisanie fenomenu relacji polsko-żydowskich z okresu II wojny światowej. Zadaniu temu sprzyjały przemiany polityczne i względna otwartość intelektualna, jaka panowała w Polsce w latach osiemdziesiątych. Niepokornych środowisk inteligentkich nie udało się już władzy spacyfikować po wprowadzeniu stanu wojennego. Liczne publikacje (zarówno w obiegu oficjalnym, jak i nieoficjalnym) podjęły tematykę żydowską².

Wtedy właśnie, w roku 1986, ukazał się pierwszy numer analizowanego w niniejszym szkicu czasopisma „Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies” pod redakcją Antony'ego Polonsky'ego. Już we wstępie redaktor tomu wyraźnie wskazał, jakie cele legły u podstaw powstania pisma i w jaki sposób jego twórcy będą starali się te cele realizować:

*Today, when organized Jewish life barely survives on Polish soil, it is vital for Jews to preserve the memory of a world from which so many of us are descended and from which we derive so many of the vital springs of our being. Among Poles too, there is a new willingness to investigate the past of the people who for ten centuries lived in close proximity to them and whose history constituted an integral part of the development of the Polish Lands*³.

Z wielką mocą podkreślone zostało znaczenie ziem polskich (można przy tym domniemywać, że pod pojęciem „Polska” kryła się wielokulturowa i wielonarodowościowa Rzeczpospolita Wielu Narodów) jako jednego z najważniejszych geograficznie obszarów (obok starożytnego i współczesnego Izraela czy średniowiecznej Hiszpanii), na których kształtowała się żydowska kultura i tożsamość. Porównanie obszarów Rzeczypospolitej do „źródła, z którego wypływają siły witalne” stoi w jaskrawej sprzeczności z niejednokrotnie kreowanym, chociażby we współczesnym Izraelu, jednoznacznie negatywnym obrazem tych ziem jako „grobowca narodu żydowskiego”. Na podkreślenie zasługuje również uczynienie z Polaków równopraw-

¹ M. Edelman, *Strażnik*, Kraków 1999, s. 128.

² Z okazji czterdziestej rocznicy powstania w getcie warszawskim ukazał się specjalny numer „Znaku” (339-340 (2-3), Kraków 1983), poświęcony w całości historii i kulturze Żydów polskich.

³ Polin [pełny opis bibliograficzny rocznika „Polin” znajduje się na końcu analizy], I, s. 1.

nych partnerów dialogu historycznego, jaki miał w zamierzeniu redaktora toczyć się na łamach czasopisma. Zamiarem twórców serii było jednak ujęcie wszystkich aspektów wspólnej przeszłości – zarówno dobrych, jak i złych:

Our aim is to preserve and enlarge our collective memory, to investigate all aspects of our common past (...) We do not believe in a definitive historical truth, still less a Jewish or a Polish historical truth⁴.

„Polin” miał się więc stać miejscem dyskusji i opisu historycznych faktów, a nie ustalania *ex cathedra* obowiązującej powszechnie wersji przeszłości.

O takim charakterze czasopisma świadczy również lista współpracowników pierwszego numeru rocznika. W kolegium redakcyjnym znaleźli się wybitni przedstawiciele polskiego i żydowskiego życia naukowego, reprezentujący środowiska z Polski i Izraela, jak również z obydwu diaspor. Wymienić należy między innymi profesorów: Henryka Samsonowicza, Aleksandra Gieysztora, Józefa Gierowskiego, Jerzego Kłoczowskiego, Stefana Kieniewicz, Chone Shmeruka, Israela Gutmana, Jakuba Goldberga czy Władysława Bartoszewskiego. Również podziękowania dla mecenasów pierwszego numeru świadczą o tym, że było to wspólne przedsięwzięcie środowisk polskich i żydowskich. Zaliczają się bowiem do nich między innymi: Fundacja Lanckorońskich i Kongres Polonii Amerykańskiej, ale także Amerykański Komitet Żydowski i Liga Przeciw Zniesławieniu *B'nai B'rith*.

„Polin” – ewolucja czasopisma

Do chwili obecnej ukazało się osiemnaście tomów „Polinu”, który w ciągu dwudziestu lat przeszedł wyraźną ewolucję wydawniczą i merytoryczną. W numerze pierwszym zarysował się charakterystyczny także dla późniejszych tomów serii podział na bloki tematyczne: artykuły, publikacje dokumentów źródłowych, wywiady, dialogi i rozmowy, eseje i zajmujące szczególnie wiele miejsca – recenzje. Pierwszy numer „Polinu” świadczy o rzetelnej realizacji zamiaru, jaki legł u podstaw powstania czasopisma. Tematyka artykułów i esejów dotyka rzeczywiście prawie wszystkich aspektów żydowskiego życia w Polsce i Rzeczypospolitej oraz stosunków polsko-żydowskich (jak również niemiecko-żydowskich czy rosyjsko-żydowskich, o ile związane były z opisanym powyżej obszarem). Możemy więc odnaleźć zarówno szkic Paula Wexlera o próbach rekonstrukcji preaszkenazyjskiego osadnictwa na ziemiach słowiańskich na podstawie źródeł lingwistycznych⁵, jak i prace dotyczące kwestii bardziej współczesnych – na przykład artykuł Aliny Całej o asymilacji

---

⁴ Ibidem.

⁵ P. Wexler, *The Reconstruction of Pre-Ashkenazic Jewish Settlements in the Light of Linguistic Sources*, Polin, I, s. 3-19.

Żydów w Królestwie Polskim⁶ czy Jana Błońskiego o „szkole żydowskiej” w literaturze polskiej, a dokładniej o dyskusyjnej kwestii jej istnienia bądź też nieistnienia⁷. Przewijają się na łamach „Polinu”: Zagłada, polonizacja, germanizacja i rusyfikacja Żydów. Pojawiają się również tematy kontrowersyjne – edycja dokumentów związanych z „pogromem pińskim 1919 roku” wydana przez Jerzego Tomaszewskiego⁸. Obecna jest też tematyka religijno-literacka (wywiad z Czesławem Miłoszem o jego tłumaczeniach *Biblii* z języka hebrajskiego na polski)⁹. Jednocześnie temu monumentalnemu (liczącemu 422 strony) wydawnictwu udało się ustrzec przejścia do sfery popularnonaukowej i zachować wysoki poziom merytoryczny.

Tom drugi „Polinu” zgodnie z zasadami przyjętymi dla rocznika ukazał się w roku 1987. Tym razem jednak otworzył go obszerny zbiór materiałów poświęconych relacjom Żydów i odradzającego się w 1918 roku Państwa Polskiego.

Tom trzeci „Polinu”, opublikowany w roku 1988, zbudowany został na podobnych zasadach jak dwa poprzednie. Tematem wiodącym byli „Żydzi w Warszawie” – monografia żydowskich mieszkańców stolicy Polski.

Tom czwarty „Polinu” ukazał się w przełomowym dla Europy Środkowej roku 1989, a ustalony przez redaktorów temat wiodący okazać się miał wyborem proroczym, albowiem to właśnie ze skutkami nagromadzonych stereotypów przyszło walczyć Polakom i Żydom w ciągu następných kilkunastu lat (rzeczona walka wciąż trwa i nic nie zapowiada jej końca).

Numer piąty – pierwszy po przemianach 1989 roku, a co za tym idzie również po rozszerzeniu możliwości polsko-żydowskiego dialogu – nie został przez redaktorów ukierunkowany w wyraźny sposób. Wyróżnić w nim bowiem można aż trzy tematy wiodące – żydowską sztukę i architekturę, sytuację Żydów polskich w Niemczech oraz syjonizm w Polsce. Zwłaszcza dwa ostatnie tematy budziły i wciąż budzą kontrowersje.

Numer szósty „Polinu” częściowo kontynuuje tematykę zasygnalizowaną w poprzednich numerach. Tym razem tom stał się rodzajem monografii historii Żydów łódzkich. Oczywiście wybór tematu dziwić nie powinien, rola Łodzi dla żydowskiej społeczności, zwłaszcza pod koniec XIX i w pierwszej połowie XX wieku, nie budzi żadnych wątpliwości.

Numer siódmy „Polinu” wyszedł w roku 1992. Był pierwszym tomem, który ukazał się po objęciu przez redaktora pisma – Antony’ego Polonsky’ego, stanowiska profesora historii Żydów w Europie Wschodniej w Brandeis University (Waltham, Massachusetts, USA), a zarazem ostatnim tomem rocznika, który ukazywał się

⁶ A. Cała, *The Question of the Assimilation of Jews In the Polish Kingdom (1864-1897). An Interpretive Essay*, Polin, I, s. 130-151.

⁷ J. Błoński, *Is There a Jewish School of Polish Literature*, Polin, I, s. 196-212.

⁸ J. Tomaszewski, *Pińsk, Saturday, 5 April 1919*, Polin, I, s. 227-261.

⁹ *On Translating the Bible into Polish: An Interview with Czesław Miłosz, Conducted by Ewa Czarnecka*, Polin, I, s. 252-269.

w dotychczasowej formie. Kolejne numery miały być już związane instytucjonalnie z Uniwersytetem Brandeis¹⁰.

Po dwuletniej przerwie ukazał się ósmy numer „Polinu”. Czasopismo zostało w poważny sposób zmodyfikowane. Zmieniono podtytuł na „Studies in Polish Jewry”, czyli „Studia nad Żydami Polskimi” lub raczej – co może obecnie budzić podejrzenia o pewną antysemickość, ale jest w pełni zgodne z dawnymi wypowiedziami i niektórymi słownikami – „Studia nad Polskim Żydostwem”. Był to również pierwszy tom wydrukowany w ramach „Littman Library of Jewish Civilization”. Tym razem redaktorzy tomu, Antony Polonsky, Ezra Mendelson i Jerzy Tomaszewski, reprezentujący amerykańskie, izraelskie i polskie środowisko naukowe, przygotowali do druku zbiór kilkudziesięciu artykułów mniej lub bardziej związanych z dziejami Żydów w międzywojennej Polsce – okresie traktowanym często w bardzo uproszczony sposób, jako zaledwie wstęp do Zagłady.

Numer dziewiąty „Polinu” – drugi po jakże ważnych dla jego istnienia zmianach – ukazał się w roku 1996. Podpisało go kilkuosobowe grono redaktorów na czele z Antony’em Polonsky’em oraz dotychczasowymi współpracownikami rocznika: Magdaleną Opalski, Jerzym Tomaszewskim, Israel'em Bartalem i Gershonem Hundertem. Tym razem jego treść została podzielona na trzy moduły, z których najistotniejszy, nawiązujący do ważnej dla czasopisma tradycji, zajmuje się relacjami Polaków i Żydów w stosunku do idei lewicowych. Już sam tytuł działu wiele wyjaśnia, zaś jego fragment mówiący o „bankructwie idealizmu” zdaje się świadczyć o przemianach w spojrzeniu na zagadnienia omawiane w tej pracy. Kilkanaście artykułów składa się na skrótową i mocno zgeneralizowaną monografię tej ważnej kwestii.

Numer dziesiąty ma szczególne znaczenie dla historyków Rzeczypospolitej Wielu Narodów. Tematem wiodącym są dzieje Żydów w Polsce nowożytnej. Z uwagi na przedział czasowy, w którym zawiera się przedmiot większości tekstów (1500-1800), temat ten można jednak utożsamić z dziejami Żydów w Rzeczypospolitej. Tom ten (wydany w 1997 roku) został poprzedzony słowem wstępnym Krzysztofa Śliwińskiego – sprawującego wówczas funkcję ambasadora do spraw kontaktów z diasporą żydowską¹¹. Jego misja, rozpoczęta na początku lat dziewięćdziesiątych, świadczyła o nowoczesnym podejściu do spraw czynników rządzących III Rzeczypospolitej, pragnących nadać nowe oblicze relacjom Polski i Polaków z grupą społeczną wywodzącą się w znacznej mierze z ziem historycznie z nią związanych. Tekst ten został oparty na wykładzie wygłoszonym przez ambasadora Śliwińskiego w King’s College. Ambasador Śliwiński skupił się w nim przede wszystkim na żydowskiej teraźniejszości.

¹⁰ Więcej informacji o inicjatywach profesora Antony’ego Polonsky’ego w ramach prac na Uniwersytecie Brandeis na stronie internetowej: <http://www.brandeis.edu/facguide/faculty.php?emplid=7a470e807a5e8b2896df230df3bace187f70c1ee> – stan na 20.11.2006.

¹¹ K. Śliwiński, *Towards a Polish-Jewish Dialogue: The Way Forward*, Polin, X, s. XVII-XXVI.

Głównym przedmiotem numeru jedenastego była żydowska religijność, jej przejawy i związane z nią doświadczenia. Można go uznać za swego rodzaju hołd dla bogatej tradycji duchowej polskich Żydów, w sposób szczególnie odkrywanej w drugiej połowie poprzedniego stulecia dzięki lepszej recepcji jej dorobku oraz docenieniu indywidualnych wysiłków takich myślicieli, jak Abraham Joshua Heshel czy Martin Buber. Szczególnie istotne miejsce wśród tekstów umieszczonych w głównym trzonie jedenastego tomu „Polinu” zajmują artykuły monograficzne poświęcone szkołom rabinackim, wybitnym postaciom życia religijnego czy też niektórym gminom i kongregacjom. Znaleźć w nim można również fragmenty autentycznych wspomnień i opisy codziennego życia religijnego, czego przykładem jest opublikowany fragment wspomnień Aliny Margolis-Edelman¹².

Tom dwunasty „Polinu”, opublikowany w 1999 roku pod redakcją Israela Bartala i Antony’ego Polonsky’ego, ma szczególne znaczenie dla badaczy stosunków polsko-ukraińsko-żydowskich. Obiektem zainteresowania większości autorów stał się tu specyficzny okres wspólnej historii tych trzech narodów – związany z Galicją, czyli terenami Rzeczypospolitej zagarniętymi przez Austrię i włączonymi w jej skład w latach 1772-1918 (odrębną sprawą pozostaje zdefiniowanie zasięgu terytorialnego Galicji). Obszar ten łączy w sobie doświadczenie specyficznej formacji kulturowej dawnej Rzeczypospolitej i naddunajskiej monarchii Habsburgów. Galicja, jak mało który region, nadaje się więc do uznania za symbol skomplikowanych relacji narodowościowo-religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej.

Holocaust był jednym z głównych przedmiotów zainteresowań autorów „Polinu” już od pierwszego numeru. Nie powinno to wywoływać zdziwienia. Tragiczny koniec społeczności żydowskiej w Polsce w pewnym sensie stał się początkiem nowych relacji pomiędzy Polakami i Żydami, skłonił również przedstawicieli obydwu narodów do bardziej krytycznego spojrzenia na własną historię, czego efektem właśnie jest wydawany od 1986 roku rocznik. Numer trzynasty był w założeniu monografią Holocaustu¹³, a dokładniej przybliżeniem tej tragedii i jej następstw. Zawartość merytoryczna tomu wskazuje również na próbę zarysowania kontekstu zdarzeń i procesów, które do niego doprowadziły. Część druga tomu to dyskusja naukowa nad problemem antysemityzmu w Polsce – największą przeszkodą w stosunkach polsko-żydowskich. Redaktor tomu trzynastego Antony Polonsky zdecydował się na pewne zachwianie proporcji. Część pierwsza to kilkanaście obszernych tekstów, pozostałe artykuły są krótsze.

Czternasty numer „Polinu” to monografia żydowskiej obecności na „Kresach Rzeczypospolitej”. W jednym z poprzednich numerów poświęconych „galicyjskiemu trójkątowi” tematyka została już wstępnie zasygnalizowana – artykuły opisujące tę

¹² A. Margolis-Edelman, *Ala from the Primer*, Polin, XI, s. 94-111. Publikacja całości wspomnień Aliny Margolis-Edelman w: A. Margolis-Edelman, *Ala z elementarza*, Londyn 1994.

¹³ W analizie terminy „Shoah” i „Zagłada” stosowane są przemiennie. Z uwagi na użycie w XIII tomie „Polinu” przede wszystkim terminu „Holocaust”, został on przyjęty w odniesieniu do analizy tego tomu.

sytuację pojawiały się zresztą prawie w każdym tomie. Niemniej jednak dla poprawnego odbioru tomu ważne jest poczynienie pewnego spostrzeżenia. A mianowicie, „Kresy” dość często postrzegane są wyłącznie jako „polskie pogranicze kulturowe” na Wschodzie – miejsce, w którym mieszkali wspólnie Polacy, Żydzi, Ukraińcy czy Białorusini. W czternastym numerze „Polinu” słowo to oznacza raczej „pogranicze”, czyli wszystkie „Kresy” – południowe, wschodnie i zachodnie.

Treść merytoryczna tomu, który ukazał się w roku 2001, a więc w trakcie jednej z najważniejszych dyskusji publicznych mających wpływ na polsko-żydowskie relacje, poprzedza zbiór przemówień wygłoszonych w Jedwabnem podczas uroczystości jubileuszowej 10 lipca 2001 roku przez prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego i ambasadora Izraela w Polsce profesora Szewacha Weissa¹⁴.

Trzy ostatnie wydane dotychczas tomy „Polinu” ukazały się odpowiednio w roku 2003, 2004 i 2005. Dobór tematów wiodących każdego z nich świadczy o objęciu przez redaktorów zainteresowaniem kolejnych dziedzin żydowskiego życia w Europie Środkowo-Wschodniej. Wybór tematów prowadzi do konstatacji, że „Polin” może być uznany za jedną z najciekawszych prób syntetycznego przedstawienia historii Żydów w Polsce i jej najbliższych okolicach. Choć nie jest to zjawisko całkowicie zwyczajne w przypadku wydawnictw periodycznych, to jednak kolejne tomy tematyczne (nie licząc artykułów niezwiązanych z głównym nurtem) wypełniają brak tego typu opracowań.

Ostatnie trzy numery dotyczą odpowiednio: kultury popularnej Żydów w naszym regionie, mitów i rzeczywistości „sztetl” oraz (co wydaje się całkowicie zrozumiałe na obecnym etapie rozwoju badań nad płcią) monograficznego przedstawienia obecności i roli kobiet żydowskich w Europie Wschodniej.

W numerze siedemnastym pogłębiona została analiza życia codziennego Żydów w Europie Środkowo-Wschodniej. Tym razem tematem wiodącym był „sztetl” – małe żydowskie miasteczko wraz ze swoją specyfiką, istniejącymi tylko tam zwyczajami i instytucjami. Jak pisał we wstępie redaktor tomu Antony Polonsky – znaczna część artykułów została przygotowana na londyńską konferencję noszącą identyczny tytuł jak siedemnasty tom rocznika. Kolejnym tematem, któremu poświęcono wówczas więcej miejsca, był pogrom w Przytyku – głównie z uwagi na obchodzoną wówczas siedemdziesiątą rocznicę wydarzenia.

Podtytuł tomu siedemnastego wskazuje na ewentualną konfrontację mitu i rzeczywistości: obrazu „sztetl” wytworzonego przez różnego rodzaju panegiryki i filmy w rodzaju *Skrzypka na dachu* oraz wizji „sztetl” – swoistego „czarnego mitu” – jako miejsca, z którego można było jedynie uciekać.

Zgodnie z zapowiedzią redakcyjną kolejne przygotowywane tomy „Polinu” w dalszym ciągu (jeżeli nie liczyć „nowych spojrzeń”, esejów, dokumentów, recen-

¹⁴ *The Sixtieth Anniversary of the Massacre in Jedwabne: Two Speeches Delivered in Jedwabne, 10 July 2001*, Polin, XIV, s. XVII-XXI.

zji i innych elementów typowych dla tego rodzaju czasopism) będą redagowane według zasady tematycznej. Już wkrótce ma się pojawić tom z tekstami na temat stosunków polsko-żydowskich w Stanach Zjednoczonych. Później omówione zostaną inne równie poważne problemy: upamiętnienie Holocaustu, historia Żydów w Krakowie i relacje żydowsko-ukraińskie.

Jednym z wielu tematów pojawiających się w poszczególnych tomach „Polinu” jest kwestia relacji polsko-żydowskich w okresie II wojny światowej, czyli w czasie, gdy miała miejsce Zagłada europejskich Żydów. W dwóch kolejnych częściach niniejszej analizy zawarte są odpowiednio: wyczerpujące teksty opisujące tę problematykę oraz próba podsumowania obecności tej tematyki w roczniku „Polin”.

Tematyka skomplikowanych relacji Polaków i Żydów w okresie II wojny światowej na łamach rocznika „Polin”

Podjęta w niniejszej analizie tematyka pojawia się na łamach pierwszego tomu kilkakrotnie. Za jej zapowiedź uznać należy artykuł profesora Józefa Garlińskiego omawiający ruch podziemny w obozie koncentracyjnym Auschwitz¹⁵. Tematyka polsko-żydowska nie jest główną osią artykułu, napisanego – warto dodać – przez jednego z najwybitniejszych specjalistów w dziedzinie ruchu podziemnego w obozach zagłady i koncentracyjnych¹⁶, można jednak w tej pracy odnaleźć poważne omówienie kontaktów pomiędzy organizowanym przez nieżydowskich więźniów ruchem podziemnym a Żydami zwiezionymi do Auschwitz z całej Europy¹⁷. Niemniej jednak dla obrazu stosunku Polaków do Zagłady ważne jest umieszczenie opisu polskiej tragedii i doświadczanych przez Polaków prześladowań w kontekście Zagłady. W obozie oświęcimskim Polacy znajdowali się w nieco lepszej sytuacji niż Żydzi, jednakże ich przyszłość pod rządami niemieckich narodowych socjalistów miała wyglądać w znacznej mierze podobnie.

W nieco inny sposób do tematyki podchodzi w swym eseju Rafael Scharf¹⁸. Holocaust nie jest tu głównym obiektem dociekań autora, choć bez wątpienia jest najbardziej zauważalny. Obraz stosunków polsko-żydowskich, zakończonych jedną z największych hekatomb w dziejach narodu żydowskiego, jaki wyłania się z tego szkicu, jednoznacznie kojarzy się z jego tytułem. Jest przecież w tych relacjach Polaków oraz Żydów i gniew, i żal, i wiele niespełnionych nadziei. I choć autor przypomina o działaniach takich Polaków jak Jan Karski, o postawie polskiego rządu na uchodźstwie czy o całym kontekście, w jakim polska społeczność żydowska (której sytuacja była przecież o wiele lepsza niż w wielu innych krajach) weszła w okres wojny, to nie

¹⁵ J. Garliński, *Underground Movement in Auschwitz*, Polin, I, s. 212-226.

¹⁶ Warto przypomnieć chociażby klasyczną monografię: J. Garliński, *Oświęcim walczący*, Warszawa 1992.

¹⁷ Ibidem, s. 221.

¹⁸ R. Scharf, *In Anger and in Sorrow. Towards a Polish-Jewish Dialogue*, Polin, I, s. 270-277.

brakuje tu gorzkich przykładów wzajemnych uprzedzeń, tak Polaków wobec Żydów, jak i odwrotnie. Tematyka wzajemnych stosunków w okresie Zagłady przewija się również w następnym w kolejności eseju autorstwa Władysława Bartoszewskiego¹⁹. Zagadnieniami najmocniej tu zarysowanymi niewątpliwie są: przypomnienie losów Polaków w czasie wojny (a zwłaszcza eksterminacji inteligencji i innych warstw społecznych) oraz – w kwestii relacji polsko-żydowskich – omówienie działań publicznych podejmowanych w tej sprawie przez rząd RP na uchodźstwie. Godna odnotowania w tym układzie odniesień jest zacytowana przez profesora Bartoszewskiego nota kierownika polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych (w tym okresie funkcję tę pełnił Edward Raczyński) do Narodów Zjednoczonych z dnia 10 grudnia 1942, mówiąca wprost o tym, co działo się z Żydami na okupowanych ziemiach polskich.

Tematykę podjętą przez Władysława Bartoszewskiego kontynuował David Engel w swoim tekście poświęconym postawie aliantów (w tym wypadku Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych; postawa ZSRR, rzecz jasna, zasługuje na osobne i wnikliwe omówienie)²⁰. Polska i Polacy, co zrozumiałe, pojawiają się w tym tekście. Przedstawiona została tu bowiem misja Jana Karskiego. Podsumowaniem tej części tomu jest esej Władysława Bartoszewskiego poświęcony pięciu książkom wydanym w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych przez polskich wydawców, a napisanym przez świadków czasu wojny, między innymi: Leona Tyszkę, Leokadię Szmidt, Mary Berg i Minę Tomkiewicz²¹.

W dziale recenzji i omówień pojawiły się teksty analizujące publikacje stanowiące przedmiot badań autora niniejszej pracy, w szczególności zaś opisujące monografię dotyczącą sytuacji Żydów warszawskich autorstwa profesora Israela Gutmana²² oraz monografię o tej samej tematyce pióra Władysława Bartoszewskiego²³. Omówiony został również przywołany już numer specjalny „Znaku” z 1983 roku²⁴.

Za najważniejsze odniesienie do relacji polsko-żydowskich w czasie Zagłady, w tomie drugim, uznać można dokonaną przez Davida Engela i Bernadettę Tendyrę edycję dokumentów źródłowych związanych ze Stanisławem Kotem – ministrem polskiego rządu na uchodźstwie, a w latach 1942-1943 jego przedstawicielem dyplomatycznym na Bliskim Wschodzie²⁵. Jednym z najważniejszych problemów dla

¹⁹ W. Bartoszewski, *Some Thoughts on Polish-Jewish Relations*, Polin, I, s. 278-287.

²⁰ D. Engel, *Western Allies and the Holocaust*, Polin, I, s. 300-315.

²¹ W. Bartoszewski, *Five Wartime Testimonies*, Polin, I, s. 316-326. Przywołane w tekście prace: L. Tyszka, *Sukcesy i klęski jednego życia*, London 1984; J. Aleksandrowicz, *Kartki z dziennika doktora Twardego*, Kraków 1983; L. Szmidt, *Cudem przeżyliśmy czas zagłady*, Kraków 1983; M. Berg, *Dziennik z getta warszawskiego*, Warszawa 1983; M. Tomkiewicz, *Tam się żyło*, London 1984.

²² Edward D. Wynot Jr., *Yisrael Gutman, The Jews in Warsaw 1939-1943: Ghetto, Underground, Revolt*, Polin, I, s. 398-400.

²³ John P. D. Fox, *Władysław Bartoszewski, Das Warschauer Ghetto – wie es wirklich war. Zeugenbericht eines Christen (...)*, Polin, I, s. 395-397.

²⁴ R. Scharf, *Znak. The Jews in Poland and the World*, Polin, I, s. 415-417.

²⁵ D. Engel, *The Polish Government-in-Exile and the Holocaust: Stanisław Kot's Confrontation with Palestinian Jewry*, Polin, II, s. 269-310; B. Tendyra, *The Stanisław Kot Collection*, Warsaw, Polin, II, s. 310-321.

reprezentantów władz RP w tym regionie były stosunki z palestyńską społecznością żydowską. Siłą rzeczy musiały pojawiać się w nich echa takich wydarzeń, jak eksterminacja obywateli polskich pochodzenia żydowskiego oraz podejmowane przez emigracyjny rząd próby przeciwstawienia się jej. Dokumentacja analizowana przez Davida Engela pochodzi ze specyficznego okresu. Z jednej strony, przybywali bowiem do Palestyny Polacy – uchodźcy polityczni ze Związku Radzieckiego i żołnierze II Korpusu dowodzonego przez gen. Władysława Andersa – liczni spośród nich byli polskimi Żydami (to właśnie w Palestynie wielu z nich opuściło szeregi Wojska Polskiego i przyłączyło się do żydowskiego ruchu podziemnego, inni natomiast dalej walczyli w szeregach armii polskiej). Z drugiej strony, rok 1942 to moment największego natężenia hitlerowskiego ludobójstwa w okupowanym kraju. Echa hitlerowskich zbrodni wzbudzały więc, co zrozumiałe, szczególne zainteresowanie palestyńskiej społeczności żydowskiej. Sprawozdania ze spotkań ministra Kota z reprezentantami Żydów Polskich (*The Representation of Polish Jewry*) pełne są odniesień do eksterminacji, informacji przekazywanych polskim władzom emigracyjnym przez kurierów (między innymi przez Jana Karskiego) i pytań o starania podejmowane przez rząd polski. Bernadetta Tendyra z kolei zajęła się opisem całości kolekcji archiwalnej Stanisława Kota przechowywanej w Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego w Warszawie. Analiza tych materiałów rzuca światło na postawę jej bohatera, również w aspekcie stosunków polsko-żydowskich.

Dział komentarzy tomu drugiego poświęcony został w całości zagadnieniu relacji polsko-żydowskich w okresie II wojny światowej. Rozpoczyna się przedrukiem dziś już klasycznego, lecz wtedy całkowicie nowatorskiego artykułu Jana Błońskiego pt. *Biedni Polacy patrzą na getto*²⁶. Z kolei w dyskusji redakcyjnej wzięli udział: Władysław Bartoszewski, Józef Garliński i Israel Gutman²⁷. Tematyce Zagłady poświęcone są również dwa z trzech opublikowanych w tomie esejów: recenzja Andrzeja Bryka zadeklowana pamięci Żydów pacanowskich, a dotycząca kilku publikacji związanych z tematyką Holocaustu²⁸, oraz esej problemowy Władysława T. Bartoszewskiego omawiający obecność tejże problematyki na łamach londyńskiego „Aneksu”²⁹. Redaktorzy zdecydowali się również na umieszczenie kilku recenzji książek naukowych i prozy literackiej, w których Holocaust występuje jako główna oś lub zasadnicze tło³⁰.

²⁶ J. Błoński, *The Poor Poles Look At the Ghetto*, Polin, II, s. 321-337. Pierwodruk: J. Błoński, *Biedni Polacy patrzą na getto*, „Tygodnik Powszechny”, 2 (1987).

²⁷ *Polish Jewish Relations during the Second World War: A Discussion*, Polin, II, s. 337-358.

²⁸ A. Bryk, *The Holocaust – Jews and Gentiles. In Memory of the Jews in Pacanów*, Polin, II, s. 372-391.

²⁹ Władysław T. Bartoszewski, *Jews as a Polish Problem*, Polin, II, s. 391-403.

³⁰ Omówione publikacje: A. Biberstein, *Zagłada Żydów w Krakowie*, Kraków 1985; N. Tec, *When Light Pierced the Darkness. Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland*, New York-Oxford 1986; *W czterdziestą Rocznicę. Agonia, walka i śmierć warszawskiego getta*, London 1983; J. Jaworska, *Henryka Becka „Bunkier 1944 roku”*, Wrocław 1982; H. Krall, *Sublokatorka*, Paris 1985.

W tomie trzecim problematyka polsko-żydowskich relacji w okresie Zagłady omówiona została w kilku artykułach. Marian Drozdowski przedstawił sytuację getta warszawskiego w świetle raportów gubernatora dystryktu warszawskiego (w ramach Generalnego Gubernatorstwa)³¹. Zostały w nim omówione wzajemne stosunki Polaków i Żydów, co zrozumiałe – z punktu widzenia wyższego urzędnika, skazanego po wojnie na śmierć za zbrodnie przeciwko ludzkości.

Jednym z kontrowersyjnych momentów polsko-żydowskiej historii w okresie ostatniej wojny jest stosunek Kościoła katolickiego do Żydów. Problematykę tę przybliżają dwa teksty. Autor pierwszego z nich, znany badacz historii Kościoła profesor Jerzy Kłoczowski, zajął się ogólnym stosunkiem rzymskokatolickich zgromadzeń zakonnych do żyjących w okupowanej Polsce Żydów³². Z kolei Ewa Kurek-Lesik naświetliła bardziej szczegółowy aspekt tej relacji – pomoc świadczoną przez żeńskie zgromadzenia zakonne żydowskim dzieciom w tamtym okresie³³. Problematyka stosunków polsko-żydowskich w czasie Zagłady i podczas trwania jej następstw pojawia się, rzecz jasna, także w kilku recenzjach³⁴.

W tomie czwartym zostały opublikowane artykuły podnoszące kwestie bardzo ważne dla oceny wojennych relacji polsko-żydowskich. Paweł Korzec i Jean-Charles Szurek omówili jedno z zagadnień najczęściej ulegających stereotypowi – relacje przedstawicieli obydwu narodów na terenach Rzeczypospolitej okupowanych przed czerwcem 1941 roku przez ZSRR³⁵. Z kolei redaktor tomu Antony Polonsky w obszernym tekście pokusił się o próbę stworzenia syntetycznego obrazu nie tylko polsko-żydowskich relacji w czasie Holocaustu, ale również ewolucji ich zrozumienia po zakończeniu wojny³⁶. Istotnym aspektem jego pracy, jak się wydaje, jest przedstawienie wzajemnych pretensji na temat tego, jak ulegało zmianie pojmowanie Zagłady po 1945 roku.

Dla pełniejszego oddania merytorycznej zawartości tomu czwartego odnotować należy również tekst, którego autorem jest Necham Tec – będący omówieniem konferencji naukowej poświęconej tym, którzy ratowali polskich Żydów i im samym³⁷.

Jednym z najważniejszych segmentów tematycznych tomu siódmego, opublikowanego w pięćdziesiątą rocznicę wybuchu powstania w getcie warszawskim, jest

³¹ M. M. Drozdowski, *The History of the Warsaw Ghetto in the Light of the Reports of Ludwig Fisher*, Polin, III, s. 188-199.

³² J. Kłoczowski, *The Religious Orders and the Jews in Nazi-occupied Poland*, Polin, III, s. 238-243.

³³ E. Kurek-Lesik, *The Conditions of Admittance and the Social Background of Jewish Children Saved by Women's Religious Orders In Poland from 1939-1945*, Polin, III, s. 244-275.

³⁴ Lista omawianych publikacji: E. Prus, *Władysław świętojurski. Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim*, Warszawa 1985; J. Bauman, *Winter in the Morning. A Young Girl's Life in the Warsaw Ghetto and Beyond, 1939-1945*; I. Grudzińska-Gross, J. T. Gross, *War Through Children's Eyes. The Soviet Occupation of Poland and the Deportations*, Stanford 1985; I. Hurwic-Nowakowska, *A Social Analysis of Postwar Polish Jewry*, Jerusalem 1985.

³⁵ P. Korzec, J-Ch. Szurek, *Jews and Poles under Soviet Occupation (1939-1941): Conflicting Interests*, Polin, IV, s. 204-225.

³⁶ A. Polonsky, *Polish-Jewish Relations and the Holocaust*, Polin, IV, s. 226-242.

³⁷ N. Tec, *Of Help, Understanding and Hope: Righteous Rescuers and Polish Jews*, Polin, IV, s. 296-310.

zbiór artykułów o życiu Żydów w okupowanej Warszawie. Relacji polsko-żydowskich w tym okresie w szczególności dotyczy artykuł Anny Clarke, która opisała jedną z wielu sytuacji, jakie miały miejsce w okupowanej Polsce, z pewną jednak różnicą – tym razem przesłaniem tekstu stał się sukces człowieczeństwa. Relacje pomiędzy bohaterką tekstu a tytułową siostrą Wandą – liberalną zakonnice, świadomą istnienia polsko-żydowskiej wspólnoty losów³⁸, są znakomitym przykładem relacji polsko-żydowskich.

W tomie ósmym analizowaną tematykę reprezentuje tekst krytyczno-literacki o motywach żydowskich w *Początku* Andrzeja Szczypiorskiego – powieści w poważny sposób oddziałującej na społeczne pojmowanie specyfiki polsko-żydowskich losów w czasie Zagłady³⁹.

Numer dziewiąty „Polinu” – drugi po jakże ważnych dla jego istnienia zmianach – ukazał się w roku 1996. Podpisało go kilkuosobowe grono redaktorów na czele z Antony’em Polonsky’em oraz dotychczasowymi współpracownikami rocznika: Magdaleną Opalski, Jerzym Tomaszewskim, Israelem Bartalem i Gershonem Hundertem. Tym razem jego treść została podzielona na trzy segmenty, z których najistotniejszy, nawiązujący do ważnej dla czasopisma tradycji, zajmuje się relacjami Polaków, Żydów i idei lewicowych. W numerze tym odnaleźć można oczywiście kilka szkiców omawiających interesującą nas problematykę. Dov Lewin w tekście traktującym o pierwszej, radzieckiej okupacji Wilna w 1939 roku odniósł się do ówczesnych relacji polsko-żydowskich⁴⁰. Zdecydowanie bliższy dla tematyki niniejszej analizy jest artykuł Shmuela Krakowskiego o stosunku polskiego podziemia do eksterminacji Żydów⁴¹. Nie zawsze dobrze zapamiętany obraz wojennej rzeczywistości przynosi artykuł działaczki „Żegoty” Teresy Prekerowej, porównujący polskie i żydowskie podziemie⁴².

Umieszczony w numerze jedenastym artykuł Bernarda Wassersteina traktuje nie tylko o stosunkach polsko-żydowskich w okresie Zagłady⁴³. Ich ważnym uzupełnieniem staje się trzecia strona – Brytyjczycy. Pochodzące z Polski informacje przekazywane były aliantom i to oni ostatecznie decydowali o ich przeznaczeniu. Stosunek Polski do Zagłady nie jest więc w tym przypadku działaniem samoistnym, ale wypadkową polityki aliantów. W tomie tym umieszczony został także fragment wspomnień Aliny Margolis-Edelman. Polska i Polacy pojawiają się w nim często, również

³⁸ A. Clarke, *Sister Wanda*, Polin, VII, s. 253-259.

³⁹ L. Quercioli, *Jewish Themes in the „Beautiful Mrs. Seidenman” by Andrzej Szczypiorski*, Polin, VIII, s. 300-312.

⁴⁰ D. Levin, *The Jews of Vilna under Soviet Rule, 19 September - 28 October 1939*, Polin, IX, s. 107-137.

⁴¹ S. Krakowski, *The Polish Underground and the Extermination of Jews*, Polin, IX, s. 138-147.

⁴² T. Prekerowa, *The Jewish Underground and the Polish Underground*, Polin, IX, s. 148-157.

⁴³ B. Wasserstein, *Polish Influences on British Policy Regarding Jewish Rescue Efforts in Poland 1939-1945*, Polin, XI, s. 183-191.

poprzez tytułowe odniesienie do popularnego *Elementarza* Mariana Falskiego⁴⁴. Polacy ukazani są tu w sposób charakterystyczny dla pamięci dziecka.

Powieść Jerzego Kosińskiego⁴⁵ *Malowany ptak*⁴⁶ jest zdecydowanie najśłynniejszą pozycją w dorobku tego autora i niewykluczone, że owa sława niekoniecznie ma związek z jej zaletami prozatorskimi. Już od kilkudziesięciu lat trwa dyskusja podejmująca problem autentyczności i autobiograficzności wyznań autora (pojawiają się wszak tu i ówdzie głosy umieszczające *Malowanego ptaka* w gronie źródeł). Nic więc dziwnego, że kwestia ta pojawiła się w „Polinie”, choć w nieco pośredni sposób. Znana badaczka historii literatury – Monika Adamczyk-Garbowska, podejmuje w swoim szkicu⁴⁷ rzeczoną tematykę poprzez analizę książki Joanny Siedleckiej *Czarny ptasiór*⁴⁸, zbioru reportaży z miejsc, w których przebywał Jerzy Kosiński, ukrywając się w czasie wojny. Zarówno reminiscencje tekstu Siedleckiej, jak i tekst Adamczyk-Garbowskiej rzucają nowe światło na stosunek Polaków do Zagłady oraz ich pamięć zbiorową. Przypomniane zostały również reakcje peerelowskiej „opinii publicznej” w latach sześćdziesiątych. Całość tworzy spójny obraz i umożliwia uczciwe spojrzenie na książkę, która paradoksalnie stała się jednym z ważniejszych, literackich odbić Zagłady.

Ze zrozumiałych względów największą partię tekstów omawiających stosunek Polaków do Zagłady zawiera tom trzynasty, opublikowany w roku 2000, a poświęcony Holocaustowi i jego następstwom. Co ciekawe, ukazał się on w roku w jakiś sposób symbolicznym dla relacji polsko-żydowskich, właśnie wtedy bowiem wywodzący się z Polski papież Jan Paweł II oddał hołd żydowskim ofiarom ludobójstwa w jerozolimskim Instytucie Yad Vashem. Już wkrótce rozpocząć się miała najważniejsza z powojennych dyskusji o udziale Polaków w Zagładzie – sprawa Jedwabnego.

Numer otwiera tekst niezwiązany wprost z tematem analizy, niemniej jednak wchodzący w jej zakres. Joanna Michlic-Coren omawia przypadki występowania przemocy wobec Żydów w Polsce w okresie międzywojennym oraz bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej⁴⁹. Za najbliższy „sprawie Jedwabnego” tekst możemy uznać artykuł Andrzeja Żbikowskiego o reakcji żydowskich mieszkańców polskich Kresów Wschodnich na agresję wojsk radzieckich jesienią 1939 roku⁵⁰. Z kolei tekst Simona Schocheta zwraca uwagę na problematykę polskich jeńców

⁴⁴ A. Margolis-Edelman, *Ala from the Primer*, Polin, XI, [London-Portland 1998], s. 94-111.

⁴⁵ Jerzy Kosiński (1933-1989) pisarz polsko-amerykański; przewodniczący amerykańskiego PEN-Clubu; autor kilku powieści, między innymi: *The Painted Bird* (*Malowany ptak*), *Steps* (*Kroki*), *Being There* (*Wystarczy być*), *The Devil Tree* (*Diabelskie drzewo*), *Cockpit* (*Kokpit*), *Blind Date* (*Randka w ciemno*), *Passion Play* (*Pasja*), *Pinball* (*Gra*), *The Hermit of 69 th Street* (*Pustelnik z 69 ulicy*); scenarzysta filmowy (*Wystarczy być* Hala Ashby'ego) i aktor (*Reds* Warrena Beatty'ego).

⁴⁶ J. Kosiński, *Malowany ptak*, Warszawa 1988.

⁴⁷ M. Adamczyk-Garbowska, *The Return of Troublesome Bird: Jerzy Kosiński and Polish-Jewish relations*, Polin, XII, s. 284-296.

⁴⁸ J. Siedlecka, *Czarny ptasiór*, Gdańsk 1994.

⁴⁹ J. Michlic-Coren, *Anti-Jewish Violence in Poland, 1918-1939 and 1945-1947*, Polin, XIII, London-Portland 2000, s. 34-61.

⁵⁰ A. Żbikowski, *Jewish Reaction to the Soviet Arrival in the Kresy in September 1939*, Polin, XIII, s. 62-72.

wojennych żydowskiego pochodzenia wziętych do niewoli przez Armię Czerwoną⁵¹. Dwa następne artykuły przechodzą bezpośrednio do tematyki Holocaustu, przedstawiając ją od nieco zapomnianej, statystyczno-psychologicznej strony. Pierwszy z nich to prezentacja struktury demograficznej społeczeństwa żydowskiego, którego przedstawiciele ukrywali się w Warszawie w okresie pomiędzy likwidacją getta a ostatecznym zniszczeniem miasta⁵², drugi to analiza problemów psychologicznych Żydów, którzy dzięki fałszywym dokumentom przebywali na „stronie aryjskiej”⁵³. Porównanie dwóch najważniejszych (obok trzeciego – emigracji) sposobów przetrwania budzi bardzo smutne refleksje. Pomimo ciężkiej i spełniającej wszystkie naukowe wymogi pracy autorów, pełne oszacowanie obydwu zjawisk będzie zawsze wrywkowe i nie da się na jego podstawie wyciągnąć ogólnych wniosków. Z drugiej strony, nawet tak skromna analiza odnosząca się do sposobów ukrywania polskich Żydów i stopnia udzielanej im pomocy świadczy (oczywiście w równie wrywkowy sposób) o postawie polskiego społeczeństwa w czasie okupacji.

Elżbieta Ficowska w krótkim tekście opisała sytuację częstą, ale nie zawsze pa miętaną: wspomnienie o dwóch matkach – polskiej i żydowskiej⁵⁴.

Kolejne teksty związane są z problematyką polską i literacką. Pierwszy z nich to szkic o poecie i bohaterze Krzysztofie Kamiliu Baczyńskim, który przy całym bogactwie swego krótkiego życia był również świadkiem Holocaustu i człowiekiem uwikłanym w labirynt polsko-żydowskiej tożsamości: w okresie wojny żył pod wpływem podwójnego zagrożenia – żydowskiego pochodzenia matki i przynależności do Armii Krajowej⁵⁵. Drugi szkic to omówienie *Medalionów* Zofii Nałkowskiej pod kątem Holocaustu i martyrologii Żydów⁵⁶. Kolejny tekst można zaliczyć raczej do analiz problematyki źródłowej. Jest nim list do ojca, Jana Ryszarda Bychowskiego, przedruk z „Zeszytów Literackich”⁵⁷, który należy uznać za ciekawe źródło postrzegania Zagłady przez pozostających na emigracji Polaków.

Uzupełnieniem tekstów naukowych i źródłowych jest debata o współczesnym polskim antysemityzmie, na którą składają się głosy: ks. Stanisława Musiała, ks. Waldemara Chrostowskiego, Stanisława Krajewskiego i Moniki Adamczyk-Garbowskiej. Za szczególnie ważne może być uznane opublikowanie dyskusji pomiędzy dwoma księżmi rzymskokatolickimi – Stanisławem Musiałem i Waldemarem Chrostowskim – debata i argumenty tych dwóch przedstawicieli Kościoła, którzy wybrali skrajnie odmienną optykę spojrzenia, jest również przyczynkiem do podję-

⁵¹ S. Schochet, *Reflections on Soviet Documents Relating to the Polish Prisoners of War Taken in September 1939*, Polin, XIII, s. 73-77.

⁵² G. S. Paulson, *The Demography of Jews in Hiding in Warsaw, 1943-1945*, Polin, XIII, s. 78-103.

⁵³ M. Einhorn-Susułowska, *Psychological Problems of Polish Jews Who Used Aryan Documents*, Polin, XIII, s. 104-111.

⁵⁴ E. Ficowska, *My Two Mothers*, Polin, XIII, s. 112.

⁵⁵ J. Rostropowicz-Clark, *Krzysztof Kamil Baczyński: A Poet Hero*, Polin, XIII, s. 166-178.

⁵⁶ D. Kuprel, *Paper Epitaphs of a Holocaust Memorial: Zofia Nałkowska's Medalions*, Polin, XIII, s.179-187.

⁵⁷ J. R. Bychowski, *Letter to Father*, Polin, XIII, s. 188-193.

cia kolejnego sporu związanego z udziałem Kościoła i głoszonych przez niego wartości w polsko-żydowskim konflikcie⁵⁸.

Odnotować należy również artykuł Alexandra B. Rossino, który przeanalizował wypadki stosowania przemocy wobec Żydów w rejonie Białegostoku w pierwszych dniach inwazji hitlerowskiej na ZSRR⁵⁹. Został on opublikowany w tomie szesnastym. Podobnie istotny jest szkic Martina Deana o udziale Polaków w niemieckich policyjnych siłach pomocniczych we wschodniej Polsce, zapisany w tomie osiemnastym⁶⁰.

Próba podsumowania

Najbardziej pozytywnym aspektem omówienia na łamach rocznika naukowego „Polin” tematyki domniemanego udziału Polaków w Zagładzie Żydów jest naukowy charakter i wysoki poziom merytoryczny publikowanych tekstów. Niezbyt optymistycznie nastrajającym elementem współczesnej rzeczywistości w zakresie dialogu polsko-żydowskiego jest zbyt częsta przewaga publicystyki nad pracami o charakterze naukowym. Niektóre publikacje nieposiadające takiej wartości zastępują debatę prowadzoną przez ludzi merytorycznie i emocjonalnie do niej przygotowanych.

Przykład „Polinu” dowodzi, że jest możliwy, trwający już kilkanaście lat, dialog środowisk usiłujących doprowadzić do omówienia wspólnej historii – racjonalnego i pozbawionego politycznych kontekstów.

Dokładniejsza analiza podejmowanych w „Polinie” spraw pokazuje, że dla jego redaktorów i autorów nie było właściwie tematów tabu. Autorzy pisali o faktach z przeszłości, których nie da się już zmienić. Co ważne, ta przeszłość okazała się mieć aspekt wielowymiarowy i dość pojemny – mieściła w sobie zarówno zło, jak i dobro, tradycje wzajemnego współżycia i tworzenia kultury, jak również akty pogromów i zwykłych zbrodni.

Lektura „Polinu” prowadzi do jeszcze jednego, zarazem najważniejszego wniosku. Porozumienie i budowanie przyszłości opartej na prawdzie jest możliwe wtedy, gdy prowadzona przez specjalistów dyskusja zastępuje chaotyczne i na poły amatorskie kłótnie polityków i „obrońców” nadwątlonych autorytetów. Historia wspólnych polsko-żydowskich dziejów broni się sama, poprzez dorobek i widoczne nawet dziś, po sześćdziesięciu latach od Zagłady, pozostałości duchowe i materialne.

⁵⁸ S. Musiał, *Black is Black*, Polin, XIII, s. 303-309; W. Chrostowski, *A Rainbow in Black*, Polin, XIII, s. 310-316; S. Musiał, *The Sin of Antisemitism: A Response to Waldemar Chrostowski*, Polin, XIII, s. 317-322; S. Krajewski, *Difficult Remarks to Write*, Polin, XIII, s. 323-324; M. Adamczyk-Garbowska, *A Shadow over the Dialogue*, Polin, XIII, s. 325-330.

⁵⁹ A. B. Rossino, *Polish „Neighbours” and German Invaders: Anti-Jewish Violence in the Białystok District during the Opening Weeks of Operation Barbarossa*, Polin, XVI, s. 431-452.

⁶⁰ M. Dean, *Poles in the German Local Police in Eastern Poland and their Role in the Holocaust*, Polin, XVIII, s. 353-368.

Przyszłością dialogu polsko-żydowskiego powinny się więc stać zmuszone, ale oparte na uczciwych podstawach badania naukowe, a nie dowolne i pozbawione głębszej wartości interpretacje przeszłości.

Z perspektywy dwudziestu lat istnienie rocznika „Polin” winno być uznane za jedno z ważniejszych wydarzeń w sferze polsko-żydowskiego życia naukowego oraz kolejny czynnik sprzyjający wzajemnemu pojednaniu. Profesjonalne pismo podejmujące praktycznie wszystkie wątki wspólnej historii wpisało się na trwałe do zestawu najbardziej potrzebnych pomocy dla historyka oraz reprezentantów innych nauk. I to jest chyba jedno z największych zwycięstw twórców rocznika.

Antony Polonsky – inicjator i założyciel „Polinu”⁶¹

Antony Polonsky – twórca „Polinu” – urodził się w południowoafrykańskim Johannesburgu. Ukończył studia historyczne i politologiczne na Uniwersytecie w Witwatersrand. Dzięki Stypendium Cecile’a Rhodesa wyjechał do Wielkiej Brytanii, gdzie kontynuował studia w Worcester College i St Antony’s College. Począwszy od roku 1970, wykładał historię powszechną i nauki polityczne w London School of Economics. W 1989 roku otrzymał tytuł profesora. W roku 1992 rozpoczął pracę naukową na Uniwersytecie Brandeis w Waltham (Massachusetts, USA). Tu w roku 1999 otrzymał tytuł profesorski – Albert Abramson Professor of Holocaust Studies. Współpracuje blisko z waszyngtońskim Muzeum Holocaustu. Wykładał gościnnie między innymi na Uniwersytecie Warszawskim, w Instytucie Nauk o Człowieku w Wiedniu, na Uniwersytecie w Kapsztadzie, w Oxfordzie oraz na Uniwersytecie Żydowskim w Moskwie.

Antony Polonsky był założycielem i aktualnie sprawuje funkcję wiceprezesa Institute for Polish-Jewish Studies w Oxfordzie, uczestniczy także w pracach American Association for Polish-Jewish Studies w Cambridge (Massachusetts), zasiadał również w gremiach kierowniczych brytyjskich organizacji żydowskich i Instytutu Yad Vashem. Aktywnie działał w organizacjach polsko-żydowskich i doradzał Ukrainian Research Institute na Harvardzie. W roku 1999 uhonorowano go Krzyżem Oficerskim Orderu Zasługi Rzeczypospolitej Polskiej. Poza publikacjami naukowymi zajmował się opisem historii w filmie dokumentalnym (między innymi wyreżyserował i wyprodukował średniometrażowy dokument *Fascism*, konsultował również serię dokumentalną *The Struggles for Poland*).

---

⁶¹ Dziękuję profesorowi Antony’emu Polonsky’emu za przesłanie informacji biograficznych.

**Najważniejsze publikacje Antony'ego Polonsky'ego
(poza redakcją rocznika „Polin”):**

- ♦ *Politics in Independent Poland* (Oxford, 1972);
- ♦ *The Little Dictators. A History of Eastern Europe since 1918* (Routledge, 1975);
- ♦ *The Great Powers and the Polish Question 1941-1945* (LSE, 1976);
- ♦ *The History of Poland since 1863* (Cambridge, 1981; paperback, 1983, 1985);
- ♦ *The Beginnings of Communist Rule in Poland* (Routledge, 1981);
- ♦ „*My Brother's Keeper?*” *Recent Polish Debates about the Holocaust* (Routledge, 1990);
- ♦ (wspólnie z Joanną Michlic), *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland* (Princeton University Press, 2004).

SPIS KOLEJNYCH TOMÓW ROCZNIKA „POLIN”:

1. A. Polonsky (red.), „Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies”, Vol. I, Oxford 1986.
2. A. Polonsky (red.), „Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies”, Vol. II, Oxford 1987.
3. A. Polonsky (red.), „Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies”, Vol. III, Oxford 1988.
4. A. Polonsky (red.), „Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies”, Vol. IV, Oxford 1989.
5. A. Polonsky (red.), „Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies”, Vol. V, Oxford 1990.
6. A. Polonsky (red.), „Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies”, Vol. VI, Oxford 1991.
7. A. Polonsky (red.), „Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies”, Vol. VII, London 1992.
8. A. Polonsky (red.), „Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies”, Vol. VIII, London 1995.
9. A. Polonsky, I. Bartal, G. Hundert, M. Opalski, J. Tomaszewski (red.), „Polin. Studies in Polish Jewry”, Vol. IX: *Jews, Poles, Socialists, the Failure of an Ideal*, London 1996.
10. G. D. Hundert (red.), „Polin. Studies in Polish Jewry”, Vol. X: *Jews in Early Modern Poland*, London-Portland 1997.
11. A. Polonsky (red.), „Polin. Studies in Polish Jewry”, Vol. XI: *Focusing on Aspects and Experiences of Religion*, London-Portland 1998.
12. I. Bartal, A. Polonsky (red.), „Polin. Studies in Polish Jewry”, Vol. XII: *Focusing on Galicia: Jews, Poles and Ukrainians 1772-1918*, London-Portland 1999.

13. A. Polonsky (red.), „Polin. Studies in Polish Jewry”, Vol. XIII: *Focusing on the Holocaust and its Aftermath*, London-Portland 2000.
14. A. Polonsky (red.), „Polin. Studies in Polish Jewry”, Vol. XIV: *Focusing on Jews in the Polish Borderlands*, London-Portland 2001.
15. A. Polonsky (red.), „Polin. Studies in Polish Jewry”, Vol. XV: *Focusing on Jewish Religious Life 1500-1900*, Oxford-Portland 2002.
16. M. C. Steinlauf, A. Polonsky (red.), „Polin. Studies in Polish Jewry”, Vol. XVI: *Focusing on Jewish Popular Culture*, Oxford-Portland 2003.
17. A. Polonsky (red.), „Polin. Studies in Polish Jewry”, Vol. XVII: *The Shtetl: Myth and Reality*, Oxford-Portland 2004.
18. Ch. Freeze, P. Hyman, A. Polonsky (red.), „Polin. Studies in Polish Jewry”, Vol. XVIII: *Jewish Women in Eastern Europe*, Oxford-Portland 2005.